

HÜSEYN MƏMMƏDOV
ARIF TAĞIYEV

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ANTROPOGENEZ: INSANIN TƏBİİ ƏCDADI VƏ ONUN BIOLOJİ TƏKAMÜLÜ

Açar sözlər: insan, canlı, üzvi aləm, heyvan, təkamül, irsiyyət, bədən quruluşu, beyin

Ключевые слова: человек, живое, органический мир, животное, эволюция, наследственность, строение тела, мозг

Key words: Human, creature, organic community, animal, evolution, heredity, body structure, brain

İnsan təbiətin ən mürəkkəb varlığıdır. O yalnız canlılar aləmilə deyil, həmçinin cansız təbiətlə min bir tellərlə bağlıdır. Onun bədəninin cansız təbiətə məxsus qeyri-üzvi (C,H,O,F,S və s.) və mürəkkəb üzvi maddələrdən (zülallardan, nuklein turşularından, lipidlərdən və karbohidratlardan) təşkil olunduğu yəni cansız və canlı təbiətlə yaşadığı bəllidir, təkzib olunmaz həqiqətdir.

XIX əsrin 30-cu illərində yaradılmış “Hüceyrə nəzəriyyəsi” (T.Şvan -1810-1882) bütün digər canlılar kimi insan bədəninin də hüceyrələrdən qurulduğunu təsdiq etdi.

Amma insan heyvanlar aləmində daha çox onurğalılar tipinin məməlilər sinfinə yaxındır, bu sinfin son və daha ali nümayəndəsidir. Heyvanlar aləminin başlanğıcında duran ilk canlı varlıq, b.s. ibtidai xordalılar tipi bütün digər təsnifat qruplarına daxil olan heyvanların, həmçinin insanın yaranması yönündə təkamülün çıxış nöqtəsi olmuşdur. Bunu insanın yumurta hüceyrəsinin filogenetik təkamülün bu başlanğıc pilləsinə oxşarlığı təsdiq edir.

Müqayisəli anatomiya insanı orqanlarının quruluşu və yerləşməsinə görə məməlilər sinfinə daxil etməyə tam əsas verir. İnsana və digər məməlilərə məxsus daha mühüm əlamətlər süd, piy və tər vəzləri, bədən tük örtüyü, ixtisaslaşmış dişlər, dördkəməralı ürək və sol aorta, ağciyərlərlə tənəffüs, döş və qarın boşluğunu ayıran diafraqma, yüksək inkişaf etmiş baş beyin, ana bətnində rüşeyimin (mayalanmış yumurtanın) inkişafı körpələrin südlə qidalandırılmasıdır. İnsanda və heyvanlarda böyümə və fərdi inkişafın gerçəkləşməsi oxşardır, bütün canlılar aləmi üçün genetik kodun saxlanması və reallaşması eyni prinsip üzrə baş verir. İnsan insanabənzərlər fəsiləsinə (antropoidlərə) daha yaxındır. Demək olar ki, insanın, primatların və digər onurğalılardan rüşeymlərinin inkişafının ilk mərhələlərində onları bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyil. İnsan embrionunda xorda, qəlsəmə qövsləri, əmələ gəlir ki, bu əlamətlər qədim akulalara aiddir. İnsan embrionunun inkişafının “balıq mərhələsində” atavizm-balıqlara xas bəzi əlamətlərin (məsələn, udlağa keçən boyun fistulunun) yaranması baş verir, amma embrionun inkişafı gedişində yox olur. Lakin *rudimentlər* adlanan və insanın heyvanlar aləmi ilə filogenetik bağlılığını aydın göstərən əlamətlər saxlanır. Onlara insan embrionunun inkişafının 1,5-3 aylığında özünü göstərən quyruq çıxıntısı, xarici tük örtüyü, kor bağırsağ insanın yalnız üzündə inkişaf edən dərialtı əzələlər və s. əlamətlər aiddir. İnsanda belə rudimentlər 90-dan çoxdur.

İnsanın ibtidai məməlilərlə qohumluğunu göstərən əlamətləri də vardır. Misal olaraq, insan rüşeyminin inkişafının altıncı həftəsində süd vəzisi boyunca bir neçə cüt vəzilərin yaranmasını göstərmək olar.

İnsan bədəninin çoxsaylı rudimentlərindən biri də appendiks adlanır. İnsanda digər rudimentlər kimi appendiksin də forma və ölçüləri dəyişilir. Belə ki, insanda onun orta uzunluğu 8-9 sm olur, bəzən 20-25 sm çatır, bəzən 1-2 sm qədər qısalır, nadir hallarda isə heç yaranmır. İnsanabənzər meymunlarda appendik 20-25 sm olur (3,61).

Beləliklə, müqayisəli anatomiya, müqayisəli embriologiya və s. elmlər insanın digər məməlilərlə qohumluğunu təsdiq edən külli miqdarda faktlar üzə çıxarmışdır. Bununla belə insanın digər məməlilərlə, özəlliklə də insanabənzər meymunlarla qohumluğunun etiraf edilməsində yenə də insanlar arasında ciddi tərəddüdlər var. Məsələn, türk insan adları siyahısında maral, ceyran kimi məməli heyvan, durna, turac və b. quş adları yer alır, amma insanın insanabənzər təbii əcdaddan başlanğıc alması ideyası hətta bəzən ikrahla qarşılanır. Niyə?

Atavizmlər (latınca “atavus” - əcdad anlamı daşıyır) insanın yaxın təbii-bioloji əcdadlarında olmayan, ancaq uzaq əcdadlarına xas olan əlamətlərdir. İnsan bədənində sıx türk örtüyünün, qadın və kişilərdə əlavə məmələrin yaranması, quyruqlu insan doğulması halları uzaq əcdada xas olan əlamətlərdir. Bütün bu faktlar öz zamanında Ç.Darvinə insanın və məməlilərin bir qədim əcdaddan yarandığı nəticəsinə gəlməyə əsas vermişdi. Antropoidlər mimiki özəllələrinin inkişafı sayəsində emosiyalarını – kədər, təbəssüm, qəzəb yaxud qıcıqlandığını və s. – ifadə edə bilirlər. Antropoidlər insana xas olan yoluxucu xəstəliklərə (vərəmə, qarın yatalağına, uşaq iflicinə, dizenteriyaya və s.) tutula bilirlər. Şimpanzedə Daun (ağıl kəmliyi) xəstəliyinə rast gəlinir. Bu xəstəlik insanda və şimpanzaədə eyni səbəbdən – 21-ci xromosom cütünün üçüncü xromosomunun heyvan və insan kariotipində iştirak etməsindən irəli gəlir. Qan qrupları üzrə oxşar əlamətlər aşkar edilmişdir. Biokimyəvi və molekulyar araşdırmalarda aşkar edilmişdir ki, albumin zülallarının oxşarlığına görə insana antropoidlərə (şimpanze, qorillo, oranqutanq) daha yaxındır. Rus biokimyəçisi A.N.Belozerski insanın və bəzi meymunların xromosomlarında genetik informasiyanın oxşarlıq dərəcəsini aşkar etmək üçün DNT molekulalarının hibridləşdirilməsinin nəticələrini təhlil etmişdir. Bəlli olmuşdur ki, insanın və şimpanzenin DNT molekulalarında nukleotudların ardıcılığı 91% oxşardır. Nəticə çıxır ki, heyvanların sistematikasında insana daha yaxın olan heyvan və insan DNT molekulalarının quruluşunda oxşarlıq dah çoxdur.

Meymunlarda ağaclarda yaşamaq – ağac həyat tərzini ilə bağlı bir sıra əlamətlər yaranmışdır. Bunlara enli çiyinlər, hamar döş (sinə), əl darağı və s. əlamətlər daxildir. Bu əlamətlərin hamısını insan primatlardan irsən almışdır (1,29).

Müqayisəli patologiya və parazitologiya sahəsində də insan və heyvanların bir sıra oxşarlığı aşkar edilmişdir. Meymunlarda parazitlik edən təkhüceyrəli heyvanların 25 növündən 18 növü insanda da parazitlik edir. Halbuki bu parazitlər başqa məməli heyvanlarda aşkar edilməmişdir.

İnsanın heyvan əcdadı ilə qohumluğunu təsdiq edən faktlar onların psixikalarında da aşkar edilmişdir. Hələ Ç.Darvin (1809-1882) özünün “İnsanda və heyvanlarda emosiyaların ifadə olunması” (1872) əsərində inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir ki, elementar psixi fəaliyyətinə və emosiyalarını ifadə etmək üsuluna görə insan genetik baxımdan meymunla bağlıdır. Başqa bir fakt budur ki, insan irqlərində psixi fərqlər yoxdur ya da aşkar edilməmişdir.

İnsanın məməlilər sinfinin qalan növlərilə filogenetik qohumluğunu sübut edən bu oxşarlıqları ilə yanaşı insanı onlardan fərqləndirən bioloji əlamətlər də müəyyənləşdirilmişdir.

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

Fərqləndirici əlamətlər bunlardır: bədənin şaquli durumda olması və iki ətraf üzərində hərəkət etmək, əllərin müxtəlif, incə və dəqiq işlər görməsi, antropoidlərin beynindən 2,5 dəfə, onların beyin səthindən 3,5 dəfə çox olan beyinə və aydın nitqə və rəşional tərəkürə malik olması amma insanın məməlilərlə və daha çox antropoidlərlə filogenetik qohumluğu insanın birbaşa müasir insanabənzər meymunlardan törəndiyi nəticəsini çıxarmağa əsas vermir. Ç.Darvinin özü də nəticəyə gəlmişdi ki, müasir insanabənzər meymunlardan heç biri insanın əcdadı sayıla bilməz. İnsanın bilavastə təbii əcdadı onun özündən öncə mövcud olmuş sələfidir. İnsanın milyon illər özündən öncə mövcud olmuş sələfinin – təbii əcdadının qalıqlarını arxeoloqlar, paleoantropoloqlar və antropoloqlar Yer kürəsinin ayrı-ayrı coğrafi məkanlarında apardıqları qazıntılar zamanı aşkar ediblər. İnsanın bilavasitə təbii əcdadının tapılmış qalıqlarının paleoantropoloji təhlili Darvinin çıxardığı nəticəni təsdiq edir (2,73).

Lakin sual doğur: insanın arxeoloji qazıntılar zamanı qalıqları tapılmış bilavasitə əcdadı kim olmuşdur?

Müasir insanın təbii əcdadı olmuş ilk insanların axtarışı yönündə alimlər əsrlərlə gərgin əmək sərf etmiş, ideyaların mübarizəsi baş vermişdir.

Həqiqətin dərkinin başqa bir yolu da obrazlı idraktır. Hələ çox qədimlərdə insanlar dünyanın və insanın özünü özünün obrazlı və bədii dərkində odu ram edənlərlə bağlılığını və onlara borclu olduğunu anlamışdılar. Qədim yunanlarda odun və təbiətin bir çox sirlərini açan Prometey tanrılara boyun əyməyən, onlarla savaşıyan bahadır kimi təsəvvür edilirdi. Prometey rolunda çıxış edən pitekanthrop, yaxud sinanthrop olduğuna oxucunu inandırmaq çox güman ki, çətindir. Ancaq odun iki ətraf üzərində dik yeriən insan tərəfindən ram edildiyini elm çoxdan müəyyənləşdirmişdir. İlk insanlara həsr edilmiş əsərin “İnsanaqədərki həyat” adlanan birinci kitabında oddan hələ avstralopiteklərin istifadə etdiyi göstərilir, lakin yalnız Dik yeriən insan zamanından bəri od insanın daimi müşayətçisi, əməkdə və yaşamaq uğrunda mübarizədə onun müttəfiqi olmuşdur. Təbiətdən oğurlanması üsulundan (daş alətlərin hazırlanması zamanı yaranan qığılcımdan yaxud sürtünmədən) asılı olmayaraq odun kəşfi enerjinin bütün digər növlərinin aşkar edilməsinə imkan yaratdı.

Artıq 80 ildən çoxdur ki, müasir insandan öncə yaşamış ən qədim və ilk insanlar haqqında alimlər çox diqqət və səbrlə faktlar toplayırlar. İnsanın təbii əcdadının – ilk insanın izlərinin axtarışında Kanada antropoloqu Devidson Blekin və holland antropoloqu E.Dyubanın (1858-...) işləri ilk öncə yada salınmalıdır. Bu alimlərin Pekin yaxınlığında Yavada aşkar etdikləri qalıqlar və sonrakı araşdırmalar ilk insanın kim olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. “İndi bəllidir ki, ilk həqiqi insanlar bir növə - Homeo erektus (dik yeriən insan) növünə məxsus olmuşlar və onlar bir mln. il öncə Australopithekus (avstralopitek) adlanan daha uzaq meymunaoxşar cinsdən yaranmışlar (yəni müasir insanın ulu əcdadı ilk insanlar – Homo erektus, onun əcdadı isə avstralopiteklər olmuşlar – kursiv A.T.)” (8,34). Hazırda alimlər hamılıqla qəbul olunmuş məsələ, dişlərin yaxud kəllə qutusunun müqayisəsi – metodlardan istifadə edərək, daşlaşmış kəllənin ilk insana (Homo erektus) yoxsa onun hansısa meymunabənzər əcdadına məxsus olduğunu aydınlaşdırmış və bu kəllənin hansı dövrə aid olduğunu aydınlaşdırmaq üsullarını işləyib hazırlamışlar. Mütəxəssislər aydınlaşdırmışlar ki, Pekində, Heydelberqdə tapılmış daşlaşmış insan qalıqlarının anatomik fərqləri olsa da onlar eyni bir növə - Homo erektus (dik yeriən ilk insana) məxsusdurlar.

İlk insanların bir mln. il öncə təbiətdə göründüyünü yaxud yarandığını və yayıldığını təsdiq edən daşlaşmış qalıqları Azərbaycan arxeoloqları Azərbaycan ərazisində də aşkar etmişlər. Füzuli rayon mərkəzindən 14 km aralıda yerləşən Azıx mağarası, onun yaxınlığında olan Tağlar mağarası və Qazax rayonu ərazisindəki Avey dağı abidələrindən alt Paleolit Şel və

Aşel dövrlərinə aid ürək və badam şəkilli əlkəsərlər, itiüclular, qaşovlar və b. növ alətlər tapılmışdır. Bu alətlərin yaşının bir mln. il olduğu aşkar edilmişdir. (4, 40).

Rus və Qərb alimlərinin bizim tanış olduğumuz əsərlərində bu faktla qarşılaşmasaq da Azərbaycan ərazisində tapılan alətlərin bir mln. il öncə mövcud olmuş Homo erektus (dik yeriyan insan) növünün ilk insan qrupuna məxsus olduğunu deməyə əsas verir. Halbuki mütəxəssislər Homo sapiens növünün ayrı-ayrı formalarının alt Paleolit Muste dövründə meydana gəldiyini düşünürlər. V.P.Alekseyev yazır “Homo sapiensin müxtəlif formalarının muste mədəniyyətinin son pilləsində yaranması şübhə doğurmur, lakin bütövlükdə müasir insan növünün formalaşması və yer üzərində yayılması üst paleolit dövründə baş vermişdir” (5,13). Həm də Azərbaycanda üst Paleolit 30-35 min il bundan öncə başladığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Azərbaycan və ona yaxın ərazilərdə Homo sapiens (düşüncəli insan) növünün meydana gəlməsi bir mln. il öncə bu ərazilərdə yaşamış ilk insanların - Homo erektus növünün mln. il davam edən təkamülündə baş vermişdir.

Lakin bu deyilənlərdən Yer kürəsində Homo sapiens növünün yeni müasir insan tipinin Azərbaycan ərazisində yarandığı və planetimizin başqa coğrafi bölgələrinə Azərbaycandan yayıldığı nəticəsini çıxarmaq düzgün olmazdı. Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan ibtidai məişət alətləri və digər materiallar bu əraziyə ilk insanların – Homo erektus növünün yayıldığı və təkamül etdiyi coğrafi məkanlardan biri kimi baxmağa əsas verir. Azərbaycan ərazisi Homo erektus növünün məskunlaşıb təkamül etdiyi yeganə ərazi deyildir. Bu ilk insanların – Homo erektus – Yer kürəsinin bir çox coğrafi bölgələrində (təxminən 1,3-1 mln.il öncə) məskunlaşdığını və təkamül etdiyini bu yöndə dünya alimlərinin apardığı tədqiqatların tarixi sübut edir.

Amerika antropoloqları Edmund Uayt və Deyl Braun “İlk insanlar” adlı əsərində ilk insan qalıqlarının axtarışı üzrə aparılan tədqiqatlara istinad edərək Homo erektus növünə aid antropoloji formaların yayıldığı digər coğrafi bölgələr haqqında ətraflı məlumat verir. Bu müəlliflər, həmçinin ilk insanların ilk “vətəni”, Asiya və Avropaya haradan miqrasiya etdikləri barədə maraqlı məlumatlar verirlər. Onlar yazırlar ki, 400 min il öncə baharın sonunda günlərin birində 25 nəfərdən ibarət qabaüzlü kişilərdən, qadın və uşaqlardan ibarət bir qrup insan Aralıq dənizi sahilində göründülər. Daşlaşmış müxtəlif sümüklərin, daş alətlərin və qum üzərində qalmış izlərin, həmçinin bu qumun sıxlığının təhlili əsasında arxeoloqlar gəlmələrin bu məkanda cəmi üç gün qaldığını, nə ilə məşğul olduqlarını ətraflı təsvir edə bilmişlər. Onların qurduğu sığınacağı, nə yediklərini, hətta (komalarının yerdəki izinə görə) harada və nəyin üzərində yatdıqlarını müəyyən edə bilmişlər. Bəlli olmuşdur ki, onlar bütün gecəni yanan tonqal ətrafında yatmışlar. Altlarına ovladıqları heyvan dərilərini salırmışlar, tonqaldan uzaq yatanlar isə başlarına dəri bükərmişlər. O da aydınlaşdırılmışdır ki, bu insanlar həmin məkana hər il gəlirlərmiş.

Dörd yüz il öncə bu məkanda görünmüş və izlərini buraxmış insan kim olmuşdur? Tapılmış daşlaşmış qalıqlar arasında onların pəncələrinin izlərindən başqa heç bir insan sümüyü aşkar edilməmişdir. Ancaq xoşbəxtlikdən həmin dövrə aid başqa insan məskənləri də aşkar edilmişdir və bunlarda oxşar alətlər və heyvan sümükləri tapılmışdır. Onların ikisində isə ocaqlar və tarixəqədərki insanların daşlaşmış sümükləri tapılmışdır. Bu arxeoloji tapıntılar bütövlükdə, o insanın morfologiyası, xarici görünüşü və haradan gəldiyi haqqında düzgün təsəvvür yaranmasına imkan verir. Yəni alimlər indi o insan barəsində onun özündən daha çox bilirlər.

Təsnifat sistemində də o insan Homo sapiens – dik yeriyan insan adlanır. “O insana-bənzər meymunlar və insan arasında aralıq pillə sayılan avstralopitekin bir başa varisi ol-

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

muşdur. Dik yeriyan insanın fiziki görünüşü öz əcdadından gözə çarpan dərəcədə fərqlənmişdir. Avstralopitekin beyni müasir insanabənzər meymunların beynindən daha iri olmuş, primitiv alətlər düzəldə bilirmiş, ancaq həqiqi insandan fərqli olaraq alçaqboylu olmuş, tam dik duruşa malik ola bilməmiş və yarım dikduruşla böyük məsafə qət edə bilmirmiş” (8,11).

Dik yeriyan insanın – Homo erectus – duruşu dik olmuş və iki ətraf üzərində hərəkət etmişdir. Boyu 165 sm olmuşdur. Onun dikduruşu və yerişi çanağının və pəncəsinin quruluşunun xüsusiyyətlərilə bağlıdır. Çanağın və pəncənin quruluşunun dəyişilməsi avstralopitekdən, yarımmeymun əcdadından başlanmışdır, dik yeriyan – ilk – insanda isə bu orqanların quruluşu müasir insana yaxınlaşmışdı. Dik yeriyan insanın çanağı avstralopitekin çanağına nisbətə kasaya oxşardır, bunun sayəsində ombanı çanaqla birləşdirən oynaq bir qədər irəli çıxmışdır. Belə yerdəyişmə Homo erectus-a əcdadından (avstralopitekdən) fərqli olaraq ayaqlar üzərində düz dayanmağa və yeriməyə imkan vermişdir. Pəncələr üzərində dik durmaq pəncənin tutma funksiyasının tam itirilməsilə nəticələnmişdir. Bu dəyişikliklər sayəsində Homo erectus çətinlik çəkmədən və uzağa gedə bilən ilk primat olmuşdur.

Tutma funksiyası bütün primatların ön ətraflarına xasdır. Dik yeriyan insanın əl darağı hələ bütöv halda tapılmamışdır, ancaq onun alətqayırma vərdişi əllərinin quruluşunun bizimki kimi, müasir primatlardan (şimpanze, qorillo, oranqutan) onu fərqləndirən, bənzərsiz tutma qabiliyyətinə malik olduğu nəticəsinə gəlməyə əsas verir. Dik yeriyan insan əlləri daha mürəkkəb və “dəqiq” tutma funksiyası üzrə ixtisaslaşmışdır. O hər hansı bir əşyadan tutarkən baş barmağı qalan dörd barmağa əks istiqamətdə bükülür.

Bədənin quruluşuna görə dik yeriyan insan öz əcdadlarından fərqlənsə də hələ bizə də tam oxşar olmamışdı. Onun sümükləri müasir insan sümüklərindən ağır və qalın olmuşdur. Amma onların skletlərində boynundan aşağı bu fərqləri “yalnız təcrübəli anatom görə bilər”. Ancaq dik yeriyan insan boynundan yuxarı müasir insana gözə çarpan dərəcədə az oxşar olmuşdur. Onun alçaq maili alnı, qabarıq iri qaşları, aşağı çənəsi enli olmuşdur.

Amma Homo erectus-u ilk insan edən təkamül dəyişkənlikləri arasında boyun, duruşun, tutma qabiliyyətinin və insanı hərəkətlərindən çox onun beyninin və davranışının heyrətamiz dəyişilməsi rol oynamışdır. Başqa primatlardan fərqli olaraq dik yeriyan insan beyninin ölçüsü yaxud həcmi böyük, davranışları mürəkkəb olmuşdur. Onun beyninin böyüməsi davranışlarının mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Müasir insanabənzər meymunların beyninin həcmi 500 sm³ çox deyil. Amma varlığı mübahisəli olan bacarıqlı insanı – Homo habilis-də nəzərə alsaq avstralopiteklərin kəllə qutusunun həcmi 400-660 sm³ olmuşdur. Dik yeriyan insanın kəllə qutusunun həcmi isə 750-1400 sm³ olmuşdur. Bu ölçüyə malik kəllə qutusu isə həcmi 1000-2000 sm³ olan müasir insan beynilə müqayisə oluna bilər(7,163).

Homo erectus-un beyni kəllə qutusunun böyük olması ilə yanaşı mürəkkəb daxili quruluşu ilə də öz əcdadlarından fərqlənmişdir. Təəssüf ki, onun bir dənə də olsun daşlaşmış beyni qalmamışdır və onun daxili quruluşu haqqında elmə heç nə bəlli deyil. Amma bu barədə elmdə dolayısı yolla yetərincə məlumat toplanmışdır. Belə ki, müasir insanabənzər meymunların və müasir insanın beynlərinin müqayisəsi göstərir ki, müasir insan beyninin hüceyrələri iri və mürəkkəbdir, nitq, eşitmə və görmə funksiyalarının mərkəzləri gözə çarpan dərəcədə böyümüş, hüceyrələri arasında əlaqələr isə çoxalmışdır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, insan beyninin fəaliyyəti onun böyüklüyü ilə yanaşı daxili quruluşundan da asılıdır. Doğrudan da kiçik beyinlə doğulmuş insanların (mikroçefalların) davranışları tamam insani əlamətlərə malikdir, halbuki belə insanlarda beyin hüceyrələrinin sayı qorillanın beyin hüceyrələrinin sayından azdır.

Beynin quruluşunun dəyişilməsi artıq avstralopiteklərdə görünməyə başlamışdı. Onlar da alətlər hazırlaya bilmişlər, davranışlarında xalis insani əlamətlər sərgiləyirmişlər. Lakin onu insana çevirmiş əqli inkişafı və dik yeriyən insanın yaranması ilə təkamül prosesində böyük dəyişiklik baş vermişdir. Bu dəyişiklik onun daha inkişaf etmiş beynilə bağlı olmuşdur. Bir çox yöndən o, əcdadlarının getməyə başladığı yolla daha da irəliyə getmişdir, amma öz bədən quruluşunda baş verən bir çox dəyişikliklərə onun özü nail olmuşdur. Dik yeriyən insan öz əcdadı avstralopitekdən yaxud bacarıqlı insandan (*Homo habilis*) daha yaxşı alətlər düzəldirmiş, birgə ovu daha yaxşı təşkil edirmiş.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.Ə. İnsanın əməlgəlməsi. Bakı, 1945
2. Axundov M.Ə. İnsanın genetikasına səyahət. Bakı, 1975
3. Məmmədov K.N. Antropologiyanın əsasları. Bakı, 2006
4. Tağıyev A.İ. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı, 2011
5. Алексеев В.П. Палеоантропология мира и формирование человеческих рас. М., 1978
6. Уайт Э., Браун Д.М. Возникновение человека. Первые Люди. М, 1978
7. Хрисанова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология. М., 1991

Резюме

В статье объясняется человек как высшее существо живого мира. Человек по строению и расположению органов тела относится к классу млекопитающих. В ней анализируются признаки родства человека и нистих млекопитающих, рассматривается родства человека и высших животных, освещается вопрос о возникновении и распространении человека на Земном море, касается, так же вопрос о возникновении человека в Европе, Азии в том числе в территории Азербайджана.

Summary

In the article human is explained as the higher being in the vibrant world. Human is included in the class of mammals for structure and placement of organs. There are indicated the features that show human relationship with animals and also illuminated the facts about human creation and spread. The creation of first human in Europe, Asia and Azerbaijan is clarified in this article.

Rəyşilər: Ə.B.Məmmədov, t.e.d.Q.S.İsmayilov

BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının 25 yanvar 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №4).